Overlegorgaan
Infrastructuur en Milieu

p/a: Tweede Kamer der Staten-Generaal
Ter attentie van de informateur, mw. drs. E. I. Schippers
Postbus 20018
2500 EA DEN HAAG

Secretariaat OIM
Plesmanweg 1-6
Den Haag
Postbus 20901
2500 EX Den Haag
www.overlegienm.nl

Contactpersoon
F. Coumou
Manager OIM
M +31(0)6-41256495
E info@overlegienm.nl

Kenmerk
IENM/BSK-2017/125744

Datum: 11 mei 2017

Geachte informateur,

Een nieuw kabinet heeft visie, kijkt vooruit en neemt de maatregelen die nodig zijn. Via deze brief willen wij u namens meerdere deelnemers van het Overlegorgaan Infrastructuur en Milieu (OIM) vragen een aantal maatregelen te nemen die nodig zijn voor de duurzaamheid, de leefbaarheid en de economische voorspoed van Nederland.

Het OIM (www.overlegienm.nl) draagt bij aan het oplossen van complexe vraagstukken op het terrein van de fysieke leefomgeving. OIM is een wettelijk verankerd nationaal platform dat een brugfunctie vervult tussen de rijksoverheid en alle personen en partijen die actief zijn in -of invloed hebben op- het domein van de fysieke leefomgeving: maatschappelijke organisaties, burgers, kennisinstellingen, bedrijven en andere overheden.

De afgelopen maanden hebben vijf divers samengestelde transitiegroepen zich gebogen over de volgende grote transities in de fysieke leefomgeving: versterking van stedelijke regio's, verduurzaming van landelijk gebied, transformatie van binnensteden, de energietransitie en de overgang naar een circulaire economie. Deze transities zijn nodig, omdat het huidige systeem 'onvolhoudbaar' is: de accu van Nederland loopt leeg.

De thema's zijn niet nieuw, maar de voortgang is te traag. Voor doorbraken is een reeks daadkrachtige acties vanuit de overheid cruciaal. Een voorproefje van de maatregelen die wij verderop in deze brief uitwerken:

1. Stimuleer en ondersteun de ontwikkeling van gebiedstoekomstvisies en geef daarbij de regie aan horizontale stakeholdernetwerken binnen het gebied.
2. Geef randvoorwaardelijke gebiedsdoelstellingen mee ten aanzien van klimaat, energie, biodiversiteit enz. en beoordeel en evalueer de plannen waar het gebied zelf mee komt.
3. Zorg voor financiering en verwijder obstakels voor gewenste ontwikkelingen.
4. Zet via een serie lokale akkoorden in op een krachtige impuls van de binnenstedelijke transformatie.
5. Neem nationaal een aantal gerichte maatregelen om de energietransitie en de transitie naar een circulaire economie te bevorderen.

Kern van alle transities is een nieuwe rol van burgers, met nadruk op meer ondernemerschap, zelfredzaamheid en creativiteit, aansluitend bij de nieuwe Omgevingswet. Als er meer wordt verwacht van burgers, dan moeten zij mogen meepraten en mogen meebeslissen. In de huidige dialoog tussen grote bedrijven en overheid moet een volwaardige plek gereserveerd worden voor coalities van burgers (gemeenschappen) en kleine ondernemers als derde speler aan tafel.

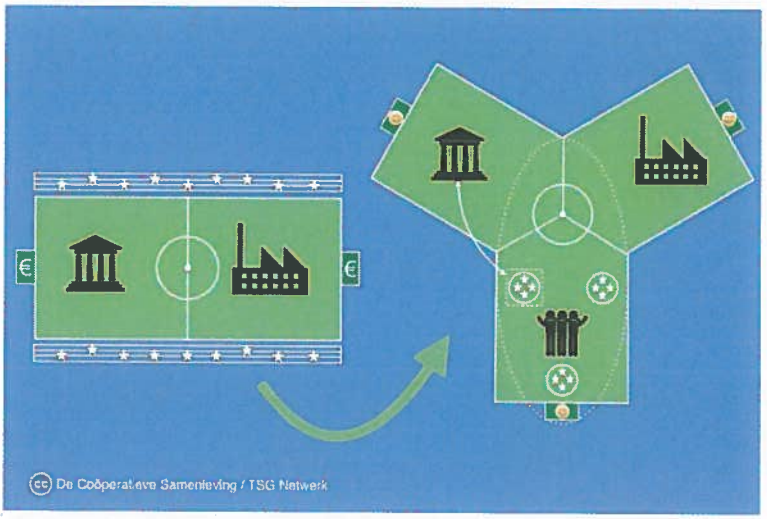

Alleen als we een echt nieuw speelveld creëren, kunnen we lokale kennis en creativiteit benutten, beloftevolle kansen pakken en de transities versnellen. Initiatieven die de leegstand en verloedering van binnensteden hebben aangepakt zijn bijvoorbeeld de wegbereiders van herontwikkeling gebleken. Hetzelfde geldt bijvoorbeeld voor de rol van de honderden energie-coöperaties, energie-crowdfunding platforms en peer2peer energie-initiatieven in de energietransitie. Enzovoorts. Alleen als we de initiatieven aan boord houden, zijn deze ontwikkelingen inclusief en toekomstbestendig.

Het is mogelijk gemeenschappen een grotere rol en verantwoordelijk te geven als inhoud leidend wordt voor de schaal, de besluitvormingsprocedure en het besluitvormingsniveau. Daarbij bepaalt de opgave de betrokken partijen en daarmee het schaalniveau, en niet automatisch de bestaande bestuurslagen.

Deze brief is op soortgelijke wijze tot stand gekomen: vanuit een bijzonder multi-sectoraal samenspel met diverse spelers vanuit overheid, markt en samenleving (zie bijlage). In een serie bijeenkomsten hebben we gewerkt aan transities, uitmondend in een integraal advies.

Aanbod: Wij bieden een nieuw kabinet aan het drie-spelers-model verder te helpen inrichten. Het OIM kan, als rijksorgaan met een multi-sectoraal netwerk en een wettelijk taak om bruggen te slaan tussen de rijksoverheid en de samenleving, fungeren als een horizontaal platform voor transities en nieuwe coalities.

De rest van onze brief benutten we om onze adviezen toe te lichten. Onze boodschap is de volgende:

(1) **Andere blik**: het is nodig om anders te kijken naar Nederland.
(2) **Problemen**: er is onvoldoende aandacht voor de structurele disbalans in het landelijke gebied in samenhang met de stad. Dit is een systemisch probleem.
(3) **Kansen**: tegelijkertijd zien we, als we eenmaal anders kijken, allerlei prachtige kansen voor Nederland.
(4) **Maatregelen**: om deze kansen te verzilveren, is een aantal maatregelen noodzakelijk.

1) Een andere blik op Nederland: Central Park+

Wat zien we als we Nederland beschouwen als Central Park+? Geen Nederland als een dichtbevolkt land, maar Nederland als dunst bevolkte stadsstaat ter wereld! Een stadsstaat met op verschillende schaalniveaus een goede balans tussen bebouwing, water en natuur (rood, blauw en groen). Dit betekent enerzijds 'uitzoomen' en Nederland bekijken als één geheel (vergelijk Nederland met San Francisco Bay Area) in plaats van als een losse verzameling steden, krimpgebieden, natuurgebieden en industriegebieden. Anderzijds betekent dit juist 'inzoomen' en opgaven horizontaal benaderen op gebiedsniveau.

Opgaven horizontaal benaderen op gebiedsniveau

We zien dan netwerken en contracten die waarde toevoegen aan gebieden in plaats van ketens die waarde uit gebieden onttrekken; we zien partijen die samenhangende unieke gebiedsfuncties leren her-balanceren. Gebieden duurzaam circulair maken. Het begint allemaal in het gebied zelf. Dat is waar de kracht van de zelfredzaamheid, de creativiteit en het ondernemerschap van de bewoners en ondernemers zichtbaar is in allerlei participatieve verbanden. Burgerparticipatie verandert er in overheidsparticipatie.

'Het gebied' is de geografische eenheid die in zijn samenhangende gebiedsfuncties (als systeem) sociaal, economisch, ecologisch en politiek-bestuurlijk 'natuurlijk' bepaald is. Verschillende gebiedsfuncties kunnen afwijkende gebiedsgrenzen hebben. De grenzen van het 'natuurlijke' gebied kunnen daarmee ook afwijken van actuele bestuurlijke grenzen. Op gebiedsniveau is het waar de integrale, participatieve benadering van de Omgevingswet tot bloei komt.

2) Problemen: de accu van Nederland loopt leeg

Er gaat momenteel veel beleidsaandacht uit naar verstedelijkte concentratieregio's: metropolen, mainports, brainports enzovoorts. De stad wordt beschouwd als de motor van de economische groei. Tegelijkertijd hebben steden te kampen met hun eigen problemen. Teveel binnensteden zijn onbereikbaar, levenloos, ongezond en onaantrekkelijk. Dit leidt tot verdere leegstand, het toenemend wegtrekken van bewoners uit slechte wijken en buurten, economische schade en het missen van sociaal-economische kansen. Het landelijke gebied heeft op zijn beurt te kampen met meervoudige krimp: a) demografisch: vergrijzing en leegloop, b) ruimtelijke kwaliteit: dichtslibbing en verrommeling, c) kwaliteit van de levende en niet-levende natuur: overbelasting en uitputting en d) financieel: waarde-onttrekking.

We staan met elkaar voor de volgende uitdagingen:

1. **Verduurzaming landelijk gebied**. De bodem raakt uitgeput door de huidige productiemethoden en veel streken lopen leeg. Plattelanders voelen zich achtergesteld. Een tweedeling tussen stad en platteland dreigt. Maar; veel van de uitdagingen van de andere transities kunnen worden opgelost met nieuwe economische dragers voor het landelijk gebied. Een ouderwetse win-win ligt binnen handbereik.
2. **Versterking stedelijke regio's**. Door op een andere manier naar Nederland te kijken –als dunst bevolkte stadsstaat ter wereld in plaats van dichtbevolkt land– ontstaat ruimte voor nieuwe oplossingen op andere schaalniveaus. Centraal staat de noodzaak tot een betere balans tussen investeringen in bebouwing, water en natuur, waarbij wordt ingezet op de verschillende krachten van gebieden.
3. **Transformatie binnensteden**. Binnensteden zijn onbereikbaar, ongezond en bewoners trekken weg. Een krachtige impuls van de binnenstedelijke transformatie kan worden ingezet door lokale akkoorden af te sluiten op basis van ter plekke relevante uitdagingen en kansen. Met als partners het lokale bestuur, marktpartijen en lokale burger initiatieven. Dit gebaseerd op een integrale en inclusieve aanpak binnen een lange termijn strategie, actief ondersteund met startfinanciering, nieuwe bestuurlijke arrangementen en ruimte voor experimenten.
4. **Energietransitie**. Onze economie is verslaafd aan fossiele brandstoffen. De nadelen zijn bekend: voorraden raken op, CO2-uitstoot en afhankelijkheid van –en daarmee kwetsbaarheid voor druk van- autoritaire regimes. De keerzijde is aansprekend; lokaal opgewerkte en opgeslagen schone energie tegen voorspelbare prijzen en geen risico op grootschalige uitval van netwerken.
5. **Circulaire economie**. De huidige lineaire economie heeft teveel elementen van een piramidespel. Een circulaire economie is veel stabieler. De voorbeelden zijn legio, spannend en snel groeiend in aantal. Koplopers lopen echter aan tegen obstakels. Om de gewenste transitie te versnellen moet slecht gedrag niet worden beloond en goed gedrag niet bestraft. De spelregels zijn hard toe aan herziening.

3) Kansen die ontstaan vanuit een nieuwe benadering

Als we regionale verschillen benutten en aan de transities werken vanuit de kwaliteiten van de gebieden, ontstaan allerlei prachtige kansen.

Groningen, Zwolle, Enschede, Eindhoven en Maastricht en ook strategisch samenwerkende middelgrote steden (zoals verenigd in Cleantech Delta en Energy Valley) kunnen nog sterker een eigen profiel ontwikkelen, met een vitale economische basis voor een duurzame transformatie van de bebouwde omgeving. Zij slagen erin om hun buurten en wijken klimaatbestendig, circulair en sociaal inclusief te maken. De diversiteit tussen gebieden wordt gezien als kracht, waarbij ook het voorzieningenniveau wordt afgestemd op de aanwezige behoefte en sociale structuren.

Nederland kan economisch gezien een mondiale koploper worden door innovatie, circulair ontwerp en duurzaamheid te belonen. Verspilling wordt belast, producten en diensten worden volledig opnieuw en duurzaam ontworpen. Kringlopen worden gesloten en repareren en hergebruik zijn goedkoper dan weggooien.

In de steden kan het weer gaan bruisen. Lelijke leegstand en kansrijk cultuurhistorisch erfgoed worden herontwikkeld tot toekomstbestendige en energieneutrale bebouwing, waarin wordt gewoond en gewerkt. Met bestaande en nieuwe sociale verbanden in de buurt, gebaseerd op de bestaande structuur en cultuurhistorie van de buurten en versterkt door een state-of-the-art digitaal netwerk en een efficiënt OV netwerk. Het mobiliteitsbeleid in hoog-stedelijke gebieden kent daarbij de prioriteitsvolgorde: voetganger – fiets – OV – auto.

Bewoners en gebruikers voelen zich weer eigenaar van hun buurt. Ze hebben zich georganiseerd en verantwoordelijkheid genomen voor het beheer, onderhoud en het sociaal welzijn. Mensen zijn verbonden met hun buurt, en kunnen zich fysiek en digitaal snel verbinden met hun omgeving. Voorzieningen elders zijn goed bereikbaar. Dit biedt kansen om groeiende tegenstellingen tussen bevolkingsgroepen op het gebied van inkomen, gezondheid, kansen op de arbeidsmarkt, welbevinden en sociaal culturele opvattingen te keren.

Mensen handelen in nauwe en open samenwerking met de lokale overheid, corporaties en nutsbedrijven. De energieproductie krijgt weer lokale wortels en eigenaarschap. Opbrengsten van de opgewekte duurzame energie worden geïnvesteerd in de regio waar deze energie wordt opgewekt.

Door fors in te zetten op onderzoek en innovatie juist op de integraliteit van de energietransitie kan Nederland internationaal toonaangevend worden op het inzetten van de energietransitie naar een toekomstbestendige economie en maatschappij.

Het landelijke gebied kan fungeren als klimaatbuffer (CO_2-opslag en waterberging) en om de biodiversiteit te verbeteren. Het biedt ruimte voor gezonde voedselproductie, vitale woon/zorg combinaties, sociale verbinding en voor ontspanning en recreatie. Het biedt ruimte aan de energietransitie en aan (circulair) ondernemerschap, ook door jonge boeren en verwerkende bedrijven.

4) Maatregelen: de nieuwe benadering in praktijk brengen

Na anders kijken, komt anders doen. Wij stellen de volgende maatregelen voor:

1. Stimuleer en ondersteun de ontwikkeling van gebiedstoekomstvisies ('Omgevingsvisies') met actieve participatie van (ondernemende) burgers, boeren, tuinders en andere lokale actoren: geef de regie aan horizontale stakeholdernetwerken binnen het gebied.

    - Richt een zesjarig (conform EU-programma periodes), interdepartementaal gebiedsstimuleringsprogramma in met een ruim aantal experimentgebieden met bijzondere spelregelruimte en financiële ondersteuning voor sociale innovaties (horizontale sturing), om nieuwe modellen van gebiedswaarde-ontwikkeling te versnellen.
    - Zorg voor een ruimte-scheppende, democratisch vernieuwende besturingscultuur en –aanpak, mede door het bevorderen van actieve overheidsparticipatie in gebiedsnetwerken.
    - Zorg voor een gecoördineerde leer-, uitwisselings- en disseminatiestrategie. Vanuit de Transitiegroep Verduurzaming Landelijke Gebied worden vier **'Pareltjes'** aangeboden als interessante (stimu)leercasussen: Coöperatie Bommelerwaar, De Coöperatieve Betuwse Fruitmotor, Landgoed Roggebotstaete en De Zwolse Stadslanderijen.
    - Verbijzonder (een aantal) experimenten naar de inrichting van toekomstbestendige landbouwsystemen: in verschillende gradaties, van hoogproductieve, tot biodiverse, vitale woon-voedsel gebieden. Heb specifiek ook aandacht voor gebiedsexperimenten gericht op versnelling (en democratisering) van de energietransitie vanuit het gebied zelf, door zeggenschap en financiering te verbinden aan lokaal gebruik.

2. Geef randvoorwaardelijke gebiedsdoelstellingen mee ten aanzien van klimaat, energie, biodiversiteit enz. en beoordeel en evalueer de plannen waar het gebied zelf mee komt.

3. Zorg voor financiering en verwijder obstakels voor gewenste ontwikkelingen.
    - Buig een aantal van de bestaande (inter)nationale budgetten om in de richting van gebieden.
    - Onderzoek welke fiscale faciliteiten gebiedscirculaire geldstromen bevorderen (waaronder gebiedssparen middels de regeling voor groen sparen/beleggen).
    - Faciliteer de ontwikkeling van gebiedsboekhoudingen en zorg voor aansluiting hiervan met gemeentelijke rekenkamers.
    - Bevorder 'true pricing' opdat ook 'zwakke waarden' een prijs krijgen, alle kosten in prijzen worden verdisconteerd en geïnformeerde consumenten op basis van correct geprijsde waren en waarden keuzes kunnen maken die duurzaamheid bevorderen.

4. Zet via een serie lokale akkoorden in op een krachtige impuls van de binnenstedelijke transformatie.

    - Ondersteun deze akkoorden actief met startfinanciering, nieuwe bestuurlijke arrangementen en ruimte voor leerexperimenten.
    - Houdt daarbij rekening met lange termijn economische en demografische ontwikkelingen, en met het perspectief van de buurt.
    - Maak serieus werk van het akkoord van Parijs via een voortvarende nul-op-de-meter aanpak van de binnenstedelijke woningvoorraad op basis

van het Open Building principe (casco grootschalig aanpakken; interieur flexibel aanpakken).
- Maak door fiscale en economische maatregelen leegstand niet meer lonend.
- Maak maatschappelijke waardecreatie sterker bepalend voor investeringsbeslissingen dan de boekwaarde en de exploitatierekening.

5. Neem nationaal een aantal gerichte maatregelen om de energietransitie en de transitie naar een circulaire economie te bevorderen:

Energietransitie

- **Van sectoraal naar integraal vraagstuk**: De energietransitie is een maatschappelijke, economische, ecologische en technische opgave. Het besparen van energiegebruik, het verminderen van gebruik van fossiele brandstoffen en het opwekken van duurzame energie hebben effecten ook buiten de traditionele energiesector. Denk aan de impact op het landschap, de mogelijke vroegtijdige afschrijving van bestaande infrastructuur en een decentrale opwekking die vraagt om nieuwe stakeholders en governance.
- **Van wingewest naar win-wingewest**: De ene regio in Nederland heeft meer mogelijkheden om duurzame energie op te wekken dan de andere. Het is belangrijk de opbrengsten van de opwekking van duurzame energie te investeren in de regio waar deze energie wordt opgewekt. Dus niet alleen de lasten, maar ook de lusten.
- **Van lokaal naar internationaal en weer terug**: Door schaalvergroting en privatisering is de afstand tussen productie en consumptie van energie steeds groter gegroeid, van gemeentelijk energiebedrijf naar multinational. Om de energietransitie tot een succes te maken moet de energieproductie weer lokale wortels en eigenaarschap krijgen.
- **Van twee naar drie speelvelden**: In de huidige dialoog tussen grote bedrijven en overheid moet een volwaardige plek gereserveerd worden voor coalities van burgers en kleine ondernemers als derde speler aan tafel.
- **Van projectsubsidie naar Deltaplan**: De energietransitie vraagt om consistent beleid voor de komende decennia. Alleen dan hebben ondernemers, bedrijven en burgers de zekerheid om ook zelf te investeren in de energietransitie.
- **Van blauwdrukplanning naar scenariodenken**: De inzichten en technische ontwikkelingen op gebied van duurzame energievoorziening veranderen continu. Een masterplan is bij voorbaat achterhaald. Belangrijker is om middels scenario's onderscheid te maken tussen zeker- en onzekerheden zodat 'no regret'-investeringen kunnen worden gedaan en waardeverlies kan worden voorkomen.
- **Van bestemmingsplan naar Omgevingswet**: Het complexe en integrale karakter van de energietransitie vraagt om maatwerk in elk gebied. De Omgevingswet biedt in potentie de structuur om op basis van de driespeelveldenbenadering een integrale afweging te maken voor de transitie naar duurzame energie. Dit moet echter nog beter worden verankerd in de Omgevingswet dan nu het geval is.

Circulaire economie

- **Duurzaam gedrag bevorderen.** Zet stevig in op het stimuleren van duurzaam gedrag, en doe dit op een aansprekende manier. Inspirerende voorbeelden zijn de 100-100-100-actie, en de snelle acceptatie van het verbod op gratis plastic tasjes. Geef iedere burger een klein bedrag (30 euro) om een duurzaam doel te ondersteunen.
- **Onderwijs.** Stimuleer circulair denken en handelen in het onderwijs. Door al jong te leren over circulariteit in het ontwerpproces (Dutch Circular Design!), gaan volgende generaties dit als vanzelfsprekend toepassen.
- **Productie.** Maak producenten verantwoordelijk voor het geleverde product in de eindfase van de levenscyclus en maak het leveren van diensten (bijv. 'leveren van licht') aantrekkelijker dan het leveren van producten (bijv. 'leveren van lampen').
- **Repareerbaarheid.** Zorg dat producten beter repareerbaar zijn. Door een Raamovereenkomst Repareerbaarheid kan dit bij bedrijven gestimuleerd worden (analoog aan de Raamovereenkomst Verpakkingen).
- **Fiscaal.** Verlaag belastingen op arbeid en verhoog belastingen op grondstoffenverbruik. Zo treedt een verschuiving op: meer kansen voor de 'repair market'. Bevoordeel geassembleerde producten die in componenten demontabel zijn, zoals bijvoorbeeld de Nederlandse Fairphone. Ook statiegeldsystemen en 'true pricing' kunnen hieraan bijdragen.
- **Transparantie.** Een concrete stap voor inzicht bij consumenten, maar mogelijk ook als hulpmiddel voor true pricing, is de verplichting om de milieu-impact op producten te vermelden. Dit in aanvulling op andere zaken zoals het energielabel en een lijst met ingrediënten.
- **Kennis.** Creëer faciliteiten voor laagdrempelige, crosssectorale kennisoverdracht en kennisuitwisseling (kruisbestuiving) tussen koplopers, start-ups én de grote meerderheid van kleinere MKB-bedrijven waar het vaak aan tijd, capaciteit en financiële ruimte ontbreekt. Concreet kan dit vorm krijgen door per provincie 12 hotspots te benoemen en die financieel te ondersteunen om te experimenteren en te leren.
- **Bemiddeling.** Speel daarbij als overheid een stimulerende en verbindende rol. Wees beschikbaar en bereikbaar wanneer nodig, wees letterlijk en figuurlijk open, op rijks-, provinciaal en lokaal niveau. Er zijn al veel initiatieven gaande; geef die de ruimte en ondersteun ze.
- **Schaalgrootte.** Zoek naar oplossingen voor 'het probleem van de schaalgrootte': de volumes vanuit afvalverwerking en recycling zijn vaak veel kleiner dan de volumes van de fabrikanten aan het begin van een productieketen. Deze mismatch kan werkelijke recycling in de weg staan. Ook een te straffe regel- en wetgeving kan te veel beperkingen op voorhand opleggen.
- **Maatschappelijk Verantwoord Inkopen (MVI).** Kies voor een stevige en groeiende ambitie voor overheidsinkopen, vanuit het Rijk, regionaal en lokaal. Ondersteun koplopers in hun stimulerende invloed naar anderen.

Overlegorgaan
Infrastructuur en Milieu

Speerpunten voor een modern regeerakkoord

Een modern regeerakkoord definieert de problemen en de richting die een nieuw kabinet wil uitgaan, en geeft inzicht in het proces waarlangs -en de partners waarmee- het de doelen wil bereiken. Het OIM heeft getracht via deze brief speerpunten aan te leveren voor zo'n modern regeerakkoord. Daarmee kan het regeerakkoord meer worden dan een startdocument dat voor vier jaar de besluiten op de vierkante kilometer van Den Haag 'dicht timmert'. De aandacht voor een gebiedsgewijze aanpak 'van onderop' in combinatie met een integrale blik op Nederland als stadsstaat beoogt ook een bijdrage te zijn aan een politiek openbaar bestuur dat maatschappelijke energie weet te verbinden met de spelregels van wet en budget in Den Haag.

Hoogachtend,

De voorzitters van het OIM

Pieter Jan Biesheuvel, Job Cohen en Jacques Wallage

Overlegorgaan
Infrastructuur en Milieu

BIJLAGE: TRANSITIEGROEPEN

Het OIM (www.overlegienm.nl) heeft tot taak vanuit de inhoudelijke vraagstukken de bruggen te helpen slaan tussen rijksoverheid en samenleving. Het OIM is gespecialiseerd in multi-stakeholder processen en onderscheidt drie kernactiviteiten:
1. **adviseren**: vanuit de samenleving meedenken met de rijksoverheid.
2. **co-creëren**: in netwerken OIM-producten ontwikkelen voor nationale opgaven.
3. **leren**: samen leren en nieuwe inzichten ontwikkelen.

Deze brief is tot stand gekomen via cocreatie in netwerken, in de periode januari-april 2017. Vanuit het OIM zijn, in vervolg op de OIM-werkconferentie eind 2016, vijf groepen geformeerd met een diverse samenstelling. Elke groep heeft daarbij een specifieke nationale opgave (transitie) tot het eigen aandachtsgebied genomen. Elke groep heeft een aantal analyses gemaakt en is op basis daarvan gekomen tot een aantal kernboodschappen en een set benodigde nationale maatregelen. Bij de totstandkoming van de adviezen is informatie ingewonnen bij -en van gedachten gewisseld met- verschillende ambtenaren van ministeries (IenM, EZ, BZK), provincies (Zuid Holland, Gelderland, Drenthe, Zeeland) en gemeenten (Utrecht, Amsterdam).

Onderleggers
Naast de kernboodschappen in deze brief hebben de groepen verschillende 'onderleggers' opgesteld, met achtergrondinformatie bij de adviezen. Daarbij is gebruik gemaakt van een aantal analyses, opgesteld door instituut DRIFT. De onderleggers worden benut in vervolggesprekken, onder andere met de ambtelijke top van de rijksdienst. Het materiaal is te vinden op de website van het OIM: http://www.overlegienm.nl/transities/documenten+transitiegroepen/default.aspx

Transitiegroep 'verduurzaming landelijk gebied'
- Coördinator Leader de kracht van Salland
- De Coöperatieve Betuwse Fruitmotor UA
- De Coöperatieve Samenleving/Coöperatie Bommelerwaar
- De Zwolse Stadslanderijen
- EMRU advies
- Federatie Particulier Grondbezit
- Gebiedscoöperatie O-Gen
- Initiatief Bewust Bodemgebruik
- Koninklijke Nederlandse Jagersvereniging
- Landgoed Roggebotstaete
- Landgoed Welna
- LandschappenNL
- LTO Nederland
- LTO Noord Glaskracht
- Nederlandse Vereniging van Rentmeesters NVR
- One World Citizens
- Vogelbescherming Nederland
- Wageningen Environmental Research (Alterra)
- Zelfstandig Consultant Beleidsinnovatie Dirven
- ZLTO

Transitiegroep 'versterking stedelijke regio's'
- 't Went Ventures B.V.
- MKracht
- Vereniging GDO

- Tauw
- De twee vervoerregio's
- Vereniging Partners voor een Gezond Leefmilieu
- Vereniging Deltametropool
- Brandweer Nederland
- DCMR Milieudienst Rijnmond
- Symbioculture Farm Complex
- Initiatief Bewust Bodemgebruik

Transitiegroep 'transformatie binnensteden'

- Remko Zuidema, oprichter Stichting BRIQS
- Karel Dekker KD/Consultants BV, Onderzoeker, architect, expert Open Building
- Teun van den Ende, Secretaris Herbestemmingsteam
- Sjoerd C, Hania, Initiatiefnemer van de organisatie Next Level Democracy
- Anette van Dijk, Monumenten en Archeologie, gemeente Amsterdam
- Arthur Middelkamp, architect
- Thijs van Spaandonk, co-founder/urban designer BRIGHT | The Cloud Collective
- Jean Baptiste Benraad, transformatieteam HERNIEUWD VASTGOED

Transitiegroep 'energie'

- ANWB
- APPM
- BodemenergieNL
- Dutch Research Institute for Transitions DRIFT
- Enexis
- Ennatuurlijk
- Escozon
- Nederlandse Vereniging Duurzame Energie
- Netwerk Duurzame Dorpen
- Philips lighting BV
- Stichting Het Blauwe Hart
- Strukton
- The Cloud Collective
- TNO
- Twence B.V.

Transitie 'circulaire economie'

- Akwadraat Consultancy BV
- AVR-afvalverwerking BV
- CE Delft
- dgtl
- DhUET
- DRIFT, Erasmus University Rotterdam
- Dunea N.V.
- Economic board Utrecht
- Gemeenten voor Duurzame ontwikkeling GDO
- Havenbedrijf Amsterdam N.V.
- Inspiration Implementation & Innovation Circulair Economy ICE
- Interface
- Kennisplatform Duurzaam Grondstoffenbeheer
- Kon. Ned. Watersportverbond

- Natuur en Milieufederatie Drenthe
- Nederlandse Vereniging van Leveranciers van Bouwgrondstoffen
- Netwerk Duurzame Dorpen
- Nutriënten Management Instituut
- ONE WORLDcitizens (OWC) Jongerendenktank
- PBL
- Philips lighting BV
- Platform31
- ROVER
- SER
- SOOH vof
- Stichting Het Groene Brein
- Stichting KOMO
- Stichting Repair Café International
- SUEZ Recycling and Recovery Netherlands
- TNO Leefomgeving, Milieu en Duurzaamheid
- Vlakglas Recycling Nederland
- Waste Value Engineering
- Zeeuwse Milieu Federatie

Overlegorgaan
Infrastructuur en Milieu

Onderlegger transitiegroep Verduurzaming Landelijk Gebied

Inleiding

Het OIM (www.overlegienm.nl) heeft tot taak vanuit de inhoudelijke vraagstukken de bruggen te helpen slaan tussen rijksoverheid en samenleving. Het OIM is gespecialiseerd in multi-stakeholder processen en onderscheidt drie kernactiviteiten:

1. **adviseren**: vanuit de samenleving meedenken met de rijksoverheid.
2. **co-creëren**: in netwerken OIM-producten ontwikkelen voor nationale opgaven.
3. **leren**: samen leren en nieuwe inzichten ontwikkelen.

Vanuit het OIM zijn, in vervolg op de OIM-werkconferentie eind 2016, vijf groepen geformeerd met een diverse samenstelling. Elke groep heeft daarbij een specifieke nationale opgave (transitie) tot het eigen aandachtsgebied genomen. Elke groep heeft in de periode januari-april 2017 een aantal analyses gemaakt en is op basis daarvan gekomen tot een aantal kernboodschappen en een set benodigde nationale maatregelen. Bij de totstandkoming van de adviezen is informatie ingewonnen bij - en van gedachten gewisseld met- verschillende ambtenaren van ministeries (IenM, EZ, BZK), provincies (Zuid Holland, Gelderland, Drenthe) en gemeenten (Utrecht, Amsterdam). De kernboodschappen zijn neergelegd in een brief aan de informateur.

Naast de kernboodschappen hebben de groepen verschillende ‘onderleggers’ opgesteld, met achtergrondinformatie bij de adviezen. Dit document bevat de kernboodschap en de onderlegger van de transitiegroep ‘verduurzaming landelijk gebied’, met de volgende deelnemers:

Transitiegroep ‘verduurzaming landelijk gebied’

- Coördinator Leader de kracht van Salland
- De Coöperatieve Betuwse Fruitmotor UA
- De Coöperatieve Samenleving/Coöperatie Bommelerwaar
- De Zwolse Stadslanderijen
- EMRU advies
- Federatie Particulier Grondbezit
- Gebiedscoöperatie O-Gen
- Initiatief Bewust Bodemgebruik
- Koninklijke Nederlandse Jagersvereniging
- Landgoed Roggebotstaete
- Landgoed Welna
- LandschappenNL
- LTO Nederland
- LTO Noord Glaskracht

- Nederlandse Vereniging van Rentmeesters NVR
- One World Citizens
- Vogelbescherming Nederland
- Wageningen Environmental Research (Alterra)
- Zelfstandig Consultant Beleidsinnovatie Dirven
- ZLTO

Laat de accu van Nederland niet leeglopen; steun en benut het (landelijke) gebied

25 april 2017 (Samenvatting)

Het landelijk gebied is de accu van Nederland. In het landelijk gebied wordt voedsel geproduceerd voor ons en voor de export. Het landelijk gebied biedt ruimte voor ontspanning en herstel. Het biedt ruimte om de gevolgen van klimaatverandering op te vangen en voor het opwekken van duurzame energie. Het landelijk gebied is met recht een sociaal-economisch accu van jewelste.

1. **De accu van Nederland loopt leeg.** Er gaat veel beleidsaandacht uit naar verstedelijkte concentratieregio's: metropolen, mainports, brainports enz. De stad wordt beschouwd als de motor van de economische groei. . Het landelijke gebied heeft te kampen met meervoudige krimp: a) demografisch (vergrijzing en leegloop), b) ruimtelijke kwaliteit (dichtslibbing en verrommeling), c) kwaliteit van de levende en niet-levende natuur (overbelasting en uitputting) en d) financieel (waarde-onttrekking). Het is een systemisch probleem: de accu van Nederland wordt zwakker en loopt leeg. Wij menen: (a) er is onvoldoende aandacht voor de structurele disbalans in het landelijke gebied (in samenhang met de stad); (b) er liggen mooie kansen voor; (c) een nieuwe benadering is nodig.

De kansen van het landelijke gebied helpen de balans te herstellen. Door goed om te gaan met krimp kan het landelijke gebied tegelijkertijd ruimte bieden als klimaatbuffer (CO_2-opslag en waterberging) en om de biodiversiteit te verbeteren. Ruimte voor gezonde voedselproductie, vitale woon/zorg combinaties, sociale verbinding en voor ontspanning en recreatie. En ruimte om (circulair) te ondernemen, ook door jonge boeren en verwerkende bedrijven, en voor de energietransitie. Ook de stad heeft daar baat bij. Wat is nodig om de balans te herstellen?

2. Onze analyse: we moeten 'om' van verticaal denken naar horizontaal denken; van ketens die waarde uit gebieden onttrekken naar netwerken en contracten die gebiedseigen waarde in gebieden versterkt en onderling verbindt. Gebieden duurzaam circulair maken begint in het gebied zelf. Dat is waar de kracht van de zelfredzaamheid, de creativiteit en het ondernemerschap van de bewoners en ondernemers zichtbaar is in allerlei participatieve verbanden. Deze vormen de motor voor het herstel van de accu.

3. Onze dringende **boodschap aan het nieuwe kabinet** is: **kies voor de structuurversterking van het gebied**. Wij stellen daartoe de volgende stappen voor:

a. Stimuleer en ondersteun de ontwikkeling van gebiedstoekomstvisies ('Omgevingsvisies') met actieve participatie van (ondernemende) burgers, boeren, tuinders en andere lokale actoren: geef de regie aan horizontale stakeholdernetwerken binnen het gebied.

- Richt een zesjarig (conform EU-programma periodes), interdepartementaal gebiedsstimuleringsprogramma in met een ruim aantal experimentgebieden met bijzondere spelregelruimte en financiële ondersteuning voor sociale innovaties (horizontale sturing), om nieuwe modellen van gebiedswaarde-ontwikkeling te versnellen.
- Zorg voor een ruimte-scheppende, democratisch vernieuwende besturingscultuur en –aanpak, mede door het bevorderen van actieve overheidsparticipatie in gebiedsnetwerken.
- Zorg voor een gecoördineerde leer-, uitwisselings- en disseminatiestrategie.
- Verbijzonder (een aantal) experimenten naar de inrichting van toekomstbestendige landbouwsystemen: in verschillende gradaties, van hoogproductieve, tot biodiverse, vitale woon-voedsel gebieden.
- Heb specifiek ook aandacht voor gebiedsexperimenten gericht op versnelling (en democratisering) van de energietransitie vanuit het gebied zelf, door zeggenschap en financiering te verbinden aan lokaal gebruik

b. Geef randvoorwaardelijke gebiedsdoelstellingen mee ten aanzien van klimaat, energie, biodiversiteit enz. en beoordeel en evalueer de plannen waar het gebied zelf mee komt.

c. Zorg voor financiering en verwijder obstakels voor gewenste ontwikkelingen.
- Buig een aantal van de bestaande (inter)nationale budgetten om in de richting van de(ze) gebieden.
- Onderzoek welke fiscale faciliteiten gebiedscirculaire geldstromen bevorderen (waaronder gebiedssparen middels de regeling voor groen sparen/beleggen.
- Faciliteer de ontwikkeling van gebiedsboekhoudingen en zorg voor aansluiting hiervan met gemeentelijke rekenkamers.
- Bevorder ‘true pricing’ opdat ook zwakke waarden een prijs krijgen, alle kosten in prijzen worden verdisconteerd en geïnformeerde consumenten op basis van correct geprijsde waren en waarden keuzes kunnen maken die duurzaamheid bevorderen.

4. Vanuit de Transitiegroep Verduurzaming Landelijke Gebied worden vier **‘Pareltjes’** aangeboden als interessante (stimu)leercasussen: Coöperatie Bommelerwaar, De Coöperatieve Betuwse Fruitmotor, Landgoed Roggebotstaete en De Zwolse Stadslanderijen.

Overlegorgaan
Infrastructuur en Milieu

Laat de accu van Nederland niet leeglopen: kies voor het (landelijke) gebied

1) De balans tussen stad en platteland is verstoord

Concentratieregio's. We staan voor reusachtige transitie-opgaven. In regio's waar kennis, arbeid, voorzieningen en infrastructuur zich concentreren lijkt de groeipotentie het grootst. De stedelijke regio's dus. Beleidsaandacht is dan ook altijd sterk gericht op voortdurende ontwikkeling en versterking van regio's met metropolen, mainports, brainports, greenports, topsectoren enz. Ook richten ontwikkelingen op het gebied van digitalisering, robotisering, financiële re-engineering, technologische vernieuwing, internationalisering zich vooral op deze concentratieregio's. Tegelijkertijd hebben de steden te kampen met grote duurzaamheidsvraagstukken. De stad heeft het landelijke gebied nodig.

Landelijke gebieden. Zo'n 70% van het landoppervlak valt buiten verstedelijkte concentratiegebieden: het landelijke gebied, waar bijna een derde van onze bevolking leeft en boeren en tuinders ons voedsel produceren. Alle duurzaamheidsvraagstukken zijn terug te voeren op ons landgebruik. Landelijke stimuleringsprogramma's lijken echter weinig aandacht voor te hebben voor het landelijke gebied. De VNG stelt dat omwille van de internationale concurrentiepositie de focus van het rijk op steden en topsectoren ligt en er nauwelijks aandacht is voor de trends en problemen in buitengebieden (Binnenlands Bestuur – 13 mei 2015). Ook het PBL (2016) wijst hierop en constateert dat bijgevolg verschillen binnen en tussen steden en landelijke regio's groter worden: de toenemende sociaaleconomische verschillen vertalen zich in ruimtelijke verschillen, onder meer in inkomen, opleiding, werkgelegenheid en gezondheid. Het landelijke gebied, de accu van Nederland, wordt zwakker en loopt leeg.

Meervoudige krimp. Behalve met conjuncturele economische schommelingen, hebben landelijke gebieden vaak al langere tijd te maken met structurele krimp in de volgende (vaak cumulatieve) vormen:

- **Demografisch (vergrijzing en leegloop)**. In verschillende delen van het land heeft de leefbaarheid van dorpen en gebieden flink te lijden onder de vicieuze cirkel van vergrijzing, stijging van grondprijzen, dalende werkgelegenheid door schaalvergroting en efficiency verbetering in met name de landbouw, wegtrekkende jongeren door verlies van perspectief, het verdwijnen van voorzieningen, verrommeling door leegstand en achteruitgang (boerderijen, kassen, industrieterreintjes, winkels);
- **Ruimtelijke kwaliteit (dichtslibbing en verrommeling)**. In andere landelijke gebieden raken ruimtelijke en belangrijke ecologische, landschappelijke en cultuurhistorische waarden in de knel, onder meer door op (te sterke) groei gerichte sectorale 'beleidsconcurrentie': aanleg van wegen, woningbouwlocaties, nieuwe bedrijventerreinen, intensivering / herlocatie van de land- en tuinbouw. Door schaalvergroting en efficiencyverbetering is ook hier sprake van leegstand en verrommeling door verouderde en vervallen opstanden. Zo stopten 22.000 boeren in de periode 2000-2012 en zullen tot 2030 nog eens 24.000 boeren hun bedrijf stoppen. Onderzoek van Wageningen Environmental Research (2016) leert dat de 20 miljoen m2 vrijgekomen agrarische bebouwing tot 2012 zal toenemen tot 40 miljoen m2 in 2030.

- **Kwaliteit van de levende en niet-levende natuur (overbelasting en uitputting).** Op vele plekken – actueel, op korte of langere termijn – is de situatie in toenemende mate onhoudbaar. De negatieve footprint van alle bedrijvigheid, mobiliteit, consumptie- en leefpatronen groeit systemisch (groeidwang tegen de laagst mogelijke kosten) steeds verder door. Het onherroepelijke gevolg hiervan is verlies van kwaliteit/productiviteit en biodiversiteit in en op de bodem, van het grond- en oppervlaktewater en van de lucht o.a. door hoge ammoniak en CO_2 emissies, teveel mest en fosfaat, oppervlaktewater verontreiniging, monoculturen. De milieudruk van landbouw op natuur en water blijft te hoog, stelt het PBL in 'Balans van de Leefomgeving '(2016). Mede door klimaatverandering worden problemen van bodemdaling, verzilting, verdroging en wateroverlast nog nijpender en urgenter.
- **Financieel (waarde-onttrekking).** Zonder gedegen boekhouding van kasstromen en vermogens op gebiedsniveau is moeilijk onomstotelijk aan te tonen dat we structureel waarde onttrekken aan het landelijke gebied. Toch menen wij dat daar sprake van is. Slechts zo'n 20-30% van de (Nederlandse) consumenteneuro landt bij de boer en tuinder (LEI, 2014, p.9), terwijl de agrosector voor 75% exportafhankelijk is (LEI 2014-2, p.36). De werkgelegenheid in de primaire landbouwsector is de afgelopen 15 jaar met 15.000 FTE (10%) gedaald (LEI 2015 e.v.), terwijl arbeidsbeloning en rendement in de rest van de keten in concentratiegebieden terecht komen. Er vindt concentratie plaats van grond en geld. Een fors deel van de land- en tuinbouw wordt met vreemd vermogen gefinancierd. De langlopende schulden van de hele sector zijn de afgelopen tien jaar verdubbeld (LEI, 2015, p.174). Qua solvabiliteit is de glastuinbouw hekkensluiter met actueel een *gemiddelde* van 33% (LEI 2015, p.172); voor veel bedrijven is dat nog veel lager en niet lang vol te houden. De trendmatige stijging van de grondprijs (gemiddeld 5,5% per jaar sinds 1965; Rabobank, 2016) verdoezelt de ernst van de situatie in de grondgebonden sectoren. Het lijkt dat de accu van landelijke gebied ook financieel structureel (verder) leeg loopt, waarbij de verschillen tussen gebieden groot zijn.

Beleid ontbreekt. Er lijkt politiek onvoldoende erkenning voor de ernst van deze problematiek.

Het probleem is systemisch. Genoemde dimensies van de meervoudige krimp zijn niet incidenteel, ze zijn structureel, systemisch en worden steeds ernstiger. Ze zijn verklaarbaar en in hun toekomstige doorwerking voorspelbaar. We moeten niet menen dat oplossingen bereikbaar zijn met behulp van bestaande beleidskaders en -instrumenten. Je komt er eenvoudigweg niet uit met anti-krimpbeleid. De balans van samenhangende gebiedsfuncties klopt niet meer. Een structureel nieuwe benadering ('cultuuromslag') is dringend nodig. De stedelijke en de landelijke gebieden zijn van elkaar afhankelijk en hebben elkaar nodig. Dat wordt onvoldoende gezien.

Het goede nieuws. Het goede nieuws is dat het landelijke gebied geen probleemdossier hoeft te zijn! Vanuit een transitieperspectief, en gegeven de positiviteit die vanuit het ondernemerschap van boeren en tuinders en ondernemende burgers in het landelijke gebied straalt, zien wij veel kansen voor de her-leefbaarheid van het landelijke gebied:

- **Klimaat- & energietransitie.** We staan voor een reusachtige opgave: Nederland moet energie- en klimaatneutraal worden. We gaan van het gas af. Naast besparing gaat opwek van hernieuwbare energie (zon, wind enz.) ontegenzeggelijk veel meer beslag leggen op de ruimte in het landelijke gebied. Het landelijke gebied kan een bufferfunctie vervullen: CO_2-opslag in organische stof, waterretentie en -berging, biodiversiteit en natuurversterking.
- **Woon/zorgconcepten**. De verstressing van de stedelijke gebieden neemt steeds verder toe en de zorgkosten vliegen de pan uit. De rust, ruimte en regelmaat van het landelijke gebied en de kwaliteit van het buitenleven en sociale verbindingen nodigen uit tot nieuwe woon-zorgconcepten.
- **Gezonde voeding**. Gezondheidsproblemen worden steeds meer terug-gerelateerd aan de kwaliteit van ons voedsel ("We zijn wat we eten") en daarmee stijgt de waardering voor gezond en divers voedsel, natuurlijke kringlopen, kleinschaligheid, korte ketens ('local to local'), ecosysteemdiensten, lokale verwerking, food communities.
- **Nieuwe ruimte**. Met het vrijkomen van agrarisch vastgoed en landbouwgronden ontstaat er ook meer ruimte voor natuur en recreatie en voor nieuwe vormen van gebruik, economische productie en ruimtelijke kwaliteit, zoals hier voor genoemd. Het landelijke gebied als de 'longen van de stad'.
- **Circulaire economie.** Met een grote bevolkingsdichtheid en hoogontwikkelde infrastructuur heeft Nederland een goede uitgangspositie voor de transitie naar een duurzame circulaire economie, aldus het PBL (2016). Overheidsbeleid is nodig om belemmeringen weg te nemen en innovaties in met name het begin van productieketens te stimuleren, die verdere uitputting van grondstoffen voorkomen. Van aandeelhouderswaarde naar gebiedswaarde, om lokaal de ontwikkeling naar een groene inclusieve economie te versnellen.
- **De Omgevingswet**. De transitie van het landelijke gebied laat zich heel goed benaderen vanuit de Omgevingswet. Gemeenten weten nog niet goed raad met de integrale, participatieve insteek van de wet. Dat vraagt om verandering van de overheidscultuur, zowel politiek-bestuurlijk als ambtelijk en is een forse opgave. In hoeverre wordt deze wet daadwerkelijk de toegang tot vernieuwing en verduurzaming, of toch een gemiste kans in de vorm van een bestemmingsplan met een nieuw strikje?

2) Het begint in het gebied: systemisch herstel van samenhangende gebiedsfuncties

Wij menen: (a) er is onvoldoende aandacht voor de structurele disbalans in het landelijke gebied (in samenhang met de stad); (b) er liggen mooie kansen voor; (c) een nieuwe benadering is nodig.

Analyse: horizontaal benaderen op gebiedsniveau. Onze analyse is: we moeten 'om' van verticaal denken naar horizontaal denken; van ketens die waarde uit gebieden onttrekken naar netwerken en contracten die waarde aan gebieden verbindt; naar het leren her-balanceren van samenhangende gebiedseigen gebiedsfuncties. Gebieden duurzaam circulair maken. Dat begint in het gebied zelf. Dat is waar de kracht van de zelfredzaamheid, de creativiteit en het

ondernemerschap van de bewoners en ondernemers zichtbaar is in allerlei participatieve verbanden. Burgerparticipatie verandert er in overheidsparticipatie.

'Het gebied' is de geografische eenheid die in zijn samenhangende gebiedsfuncties (d.w.z. als systeem) sociaal, economisch, ecologisch en politiek-bestuurlijk 'natuurlijk' bepaald is. Verschillende gebiedsfuncties kunnen afwijkende gebiedsgrenzen hebben. De grenzen van het 'natuurlijke' gebied kunnen daarmee ook afwijken van actuele bestuurlijke grenzen. Op gebiedsniveau is het waar de integrale, participatieve benadering van de Omgevingswet tot bloei komt.

Gebiedsfuncties. Schematisch kunnen in concentrische cirkels verschillende typen gebiedsfuncties worden onderscheiden. Elke functie kan gezien worden als een dynamisch systeem met een eigen interne complexiteit, dynamiek, structuur en samenhang.

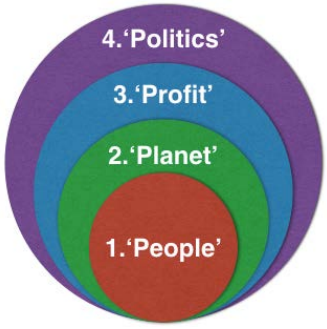

1. De binnenste cirkel is de plaats waar mensen wonen en die in hun basisbehoeften voorziet: diverse voorzieningen (onderwijs, welzijn en zorg, gezondheid, sport, winkels, ontspanning) en infrastructuur voor mobiliteit van personen, goederen en data **(People)**;
2. De cirkel van de randvoorwaardelijke natuurlijke/ecologische functies: milieu (bodem, water, lucht, geluid, emissies), biodiversiteit, natuur, klimaat, landschappelijke en cultuurhistorische waarden (ongeprijsde 'zwakke' waarden: **Planet**);
3. De cirkel van de economische productiefuncties: land- en tuinbouw, industrie, bouwen, dienstverlening, recreatie, energie, (rest)grondstoffen, hulpbronnen, water (gemonetariseerde 'harde' waarden: **Profit**);
4. De buitenste cirkel van systeem-ordeningsmechanismen: ogenschijnlijk autonome trends en ontwikkelingen (demografie & vergrijzing, urbanisatie, technologische modernisering, marktontwikkelingen, klimaatverandering, energietransitie), cultuur (waarden/ideeën, creativiteit/engagement, welzijn, lerend/vernieuwend vermogen) en zowel verticale (hiërarchische organisaties) als horizontale (netwerken, coöperaties enz.) sturing (**Politics**).

Gebiedsfuncties in balans. Hét landelijke gebied bestaat niet. Elk gebied is een gebiedseigen systeem met een eigen interne dynamiek en complexiteit, gevoed door meerdere gebiedsfuncties die samenhangen en elkaar beïnvloeden (People, Planet, Profit en Politics) en waarvan de grenzen vaak niet overeenkomen bestuurlijke grenzen. Elk gebied heeft daarmee zijn eigen unieke gebiedswaarden. De leefbaarheid van een gebied is optimaal wanneer deze samenhangende gebiedsfuncties in balans ontwikkelen, zowel binnen als tussen de verschillende (rurale en/of urbane) gebieden. De toenemende actuele disbalans vergt een fundamenteel nieuwe ordening van samenhangende gebiedsfuncties: een transitie van 'oud' naar 'nieuw'.

Duurzame, circulaire ontwikkeling vraagt het **terugbrengen van verantwoordelijkheid** vanuit de gangbare systemen naar de (ondernemende) mensen. Hiervoor zien wij twee routes. Ten eerste, door –horizontaal - de menselijke maat terug te brengen in onze organisaties, via korte ketens, in community-verbanden, gebiedscoöperaties en lokale netwerken in het gebied. Dat vraagt om een stimuleringsprogramma voor gebieden, vanuit een bestuurlijke cultuurverandering. Ten tweede kun je de verantwoordelijkheid bij de mens terug leggen middels 'true pricing': in plaats van – verticaal –de regeldruk te verhogen,

kun je gebruik maken van het prijsmechanisme – door ongewenste activiteiten en ontwikkelingen ook op hun nadelige gevolgen te beprijzen en ongeprijsde waarden ook een prijs te geven ('true pricing'). Dat doorbreekt de consumentenlogica dat 'goedkoper beter' en 'meer beter' zijn.

3) Onze boodschappen voor het nieuwe kabinet

Als we het er over eens zijn dat de oplossing voor een belangrijk deel in het gebied begint, dan is de logische conclusie dat een nieuwe aanpak nodig is. We weten dan ook waar we die gaan vinden: in elk gebied zelf. Je ziet er al veel initiatieven genomen worden; ontegenzeggelijk kan men hulp gebruiken.

Bestuurlijke aanpak

- **Kies voor (de structuurversterking van) het gebied.** De 'commons' (d.w.z. bewoners, al dan niet zijnde ondernemend en/of georganiseerd) zijn verantwoordelijk eigenaar/beheerder van het gebied. De commons kun je zien als de Rijnlandse tussenvorm van privaat en publiek. Het is de 'horizontale' sturing ('Politics') van alle stakeholders op gebiedsniveau: de koplopers van georganiseerde burgers, boeren en tuinders en het overige lokale MKB, maatschappelijke organisaties, (kennis)instellingen, bedrijven en overheid. Als voorbeeld zie je sinds de privatisering van de energiesector en opkomst van decentrale energie-opwek-technologie overal in het land energiecoöperaties opbloeien. De energiesector is een goede startmotor voor de democratisering van de economie: het terugbrengen van de menselijke verhoudingen in het economisch eigendom en verkeer:
    - Geef de **commons de regie** over het gebied en de ontwikkeling van hun gebiedsfuncties. De Omgevingswet biedt daartoe het wettelijke kader: integraal en participatief de fysieke woon- en leefomgeving gezond en veilig maken, opdat ondernemerschap én leefbaarheid blijvend kunnen floreren. Zie er daarbij op toe dat (georganiseerde) burgers in een proces van co-creatie daadwerkelijk actief betrokken zijn bij de totstandkoming van Omgevingsvisies op gebiedsniveau;
    - Zorg voor een **ruimte-scheppende besturingsaanpak** op (veelal gemeente-overstijgend) gebiedsniveau en maak dit tot een lerend proces van bestuurlijke en democratische vernieuwing;
    - Richt voor de komende vier jaar een **gebiedsstimuleringsprogramma** in (met een Rijkscommissaris Landelijke Gebieden analoog aan het Deltaprogramma) waarvoor zich in aanvang een tiental gebieden vanuit hun autonomie voor deelname kunnen aanmelden. Dat doen zij om binnen een lerende **experimentomgeving** versneld en gestructureerd te kunnen leren, werken en ondernemen op basis van nieuwe modellen van gebiedswaarde-ontwikkeling, met als resultaat onder meer een landelijk programma voor duurzame circulaire gebiedsontwikkeling voor de vier jaren daarna;
    - Maak dit gebiedsstimuleringsprogramma **interdepartementaal en met meerdere overheden**, waaronder Binnenlandse Zaken, Infrastructuur en Milieu, Economische Zaken, provincies , waterschappen, gemeenten;
    - Faciliteer gebiedsexperimenten waar nodig door het (tijdelijk) wegnemen van **wettelijke en andere institutionele barrières** ('bijzondere spelregelruimtes') terwijl de bij integrale, circulaire gebiedsontwikkeling nieuwe, passende regels nog geleerd en opgeleverd moeten worden;

- Voor de financiering van het stimuleringsprogramma zijn er zijn vele (Europese en landelijke) **bestaande budgetten** met uitwerking op gebiedsniveau, zoals de LEADER-gelden, de ODE (Opslag Duurzame Energie), MIRT (Meerjarenprogramma Infrastructuur, Ruimte en Transport), POP (PlattelandsOntwikkelingsProgramma), EFRO (Europees Fonds voor Regionale Ontwikkeling), ESF (Europees Sociaal Fonds), GLB (Gemeenschappelijk Landbouwbeleid). Vaak onttrekken deze regelingen ook gelden aan gebieden, dan wel bevoordelen ze de ene regio boven de andere. Kijk naar mogelijkheden om deze (en/of andere) bestaande budgetten om te buigen ter ondersteuning van gebiedswaarde-ontwikkeling en versterking van de lokale duurzame circulaire economie;
- Het door ons beoogde gebiedsstimuleringsprogramma, inclusief de funding ervan, sluit naadloos aan bij de Europese, integrale en horizontale systematiek van Community Led Local Development (CLLD) zoals die oorspronkelijk (in 1991) bedoeld was voor de Leader-aanpak, maar waarvan we in Nederland zijn gaan afwijken en die we nu overbodig bureaucratisch en complex toepassen. Maak een herstart om de gebiedsstimulering met schone lei vanuit die oorspronkelijke CLLD-systematiek mogelijk te maken, breed gefinancierd, ook vanuit de andere EU-gebiedsgerichte fondsen;
- Onderzoek de mogelijkheden om **fiscale faciliteiten** in te richten die structureel de circulariteit van financiële stromen op gebiedsniveau bevorderen;
- Sta toe dat de fiscale regeling voor **groen sparen / beleggen** van toepassing wordt verklaard op lokaal spaargeld voor circulaire gebiedsfondsen;
- Voor een beter beeld en betere sturing van waardenstromen binnen en tussen gebieden, ondersteun de inrichting van **gebiedsboekhoudingen**, mogelijk verbonden aan de gemeentelijke Rekenkamers en eventueel private partijen in het gebied;
- Heb expliciet oog voor financiële ondersteuning van **sociale innovatie** en voor procesgelden die de nieuwe horizontale samenwerking binnen stakeholdernetwerken vraagt, zeker van onbetaalde (georganiseerde) burgers gedurende de kwartiermakersperiode tot het moment waarop gebiedswaarde zich vertaalt in nieuwe kasstromen;
- Ten behoeve van bestuurlijke cultuurverandering: dring aan op actieve **overheidsparticipatie** in stakeholdernetwerken, formeel door het stellen van doelen en bijbehorend de inzet van personele capaciteit, maar bijvoorbeeld ook door ambtenaren (financieel) te waarderen voor uren die zij 'thuis' als burger actief voor de gemeenschap inzetten.
- Vanuit de erkenning van 'het gebied is de klas': zorg voor een gecoördineerde **uitwisselings- en disseminatiestrategie** van het geleerde (bijv. langs de lijnen van DuurzaamDoor, Netwerk Platteland, coöperatie voor duurzaam onderwijs Leren voor Morgen en/of Pakhuis de Zwijger).

Inhoudelijk

- **Dring aan op toekomstvisies met uitdagende gebiedsperspectieven / doelen**.
  - Zie toe op het versneld opstellen van een integrale en expliciet gedifferentieerde **toekomstvisie** voor het gebied met bijbehorende

transitiepaden: de Omgevingsvisie en het Omgevingsplan (vanuit de Omgevingswet), inclusief deelvisies op te onderscheiden samenhangende gebiedsfuncties: energie, water, voedsel, wonen, natuur, bedrijvigheid, recreatie, enz. Dat is de gebiedseigen invulling van duurzame ontwikkeling van gebiedsfuncties;
    - Vertaal hiertoe landelijke doelen naar concrete, kwalitatieve (en zo nodig kwantitatieve) **randvoorwaardelijke gebiedsdoelen**: 'energieneutraal', 'afvalloos', 'koolstofarm', 'voedselzelfvoorzienend', 'natuurinclusief', 'emissieloos', 'biodivers' enz. ('Planet');
    - Vanuit een **toezichthoudende rol** (die tegelijk lerend is): beoordeel de praktische oplossingen vanuit het gebied ten aanzien van realiseerbaarheid van gestelde doelen en evalueer de genomen maatregelen/initiatieven.
- **Stimuleer gedifferentieerde landbouw / gebiedsontwikkeling**. Geen 'one size fits all'. We weten: de land- en tuinbouw is en blijft van enorm groot belang voor de voedselvoorziening, het duurzame beheer van het landelijke gebied en de (regionale) economie. Boeren en tuinders zijn daarmee een belangrijke sleutel bij het oplossen van maatschappelijke vraagstukken. Zoals boven genoemd: **ondersteun experimenten** voor duurzame gebiedsontwikkeling waarin, afhankelijk van lokale natuurlijke habitats en potenties, toekomstbestendige landbouw (d.w.z. in balans met andere samenhangende functies: PPPP) centraal staat in verschillende varianten, variërend van hoogproductieve gebieden (waar de markt autonoom al toe neigt) tot geïntegreerde woon-voedselgebieden (die actieve stimulering verlangen).
    - **Hoogproductieve gebieden**. In duurzame, hoogproductieve en exportafhankelijke landbouw is 'Profit' de primaire focus voor het beleveren van grote, (inter)nationale markten met hoogwaardig agro-materiaal. Agroproductie kan en mag op sommige plekken 'niet mooi' zijn – profiteer daarvan door te combineren bijv. met grootschalige energieproductie, industrie en distributie. Een en ander overeenkomend nog steeds met de lange termijn keuzes van gebiedsbewoners/ondernemers zelf (Omgevingsvisie). Verwacht niet dat deze gebieden in aanmerking kunnen komen voor (subsidies voor) agrarisch natuur- en landschapsbeheer.
    - **Biodiverse, vitale woon-voedselgebieden.** In de woon-voedselgebieden staat 'People' centraal: landbouw in korte ketens met hoge landschappelijke en natuurwaarden. Natuurlijke kringlopen en afgestemde evenwichten van plantaardig-dierlijke productie op gezonde humane voedingspatronen leiden tot landbouwvormen die goed combineren met werkgelegenheid, natuur, biodiversiteit, landschappelijke belevingswaarde en zorg tot een economisch-, ecologisch- en sociaal-inclusieve vitale woon-, werk- en leefomgeving.
    - In alle gevallen, met oog op klimaatdoelstellingen: bevorder de verschuiving van de productie (en consumptie) van **dierlijk naar plantaardig eiwit** middels regelgeving en fiscale prikkels (o.a. eisen t.a.v. lokale productie van veevoeders en het afschaffen van het verlaagde BTW-tarief voor vlees).

- **Versnelling én democratisering[1] van de energietransitie**. Niemand in het landelijke gebied zit te wachten op versnelling van de energietransitie 'van boven/buitenaf'. Ook hier geldt daarom: het begint in het gebied (Energievisie binnen de Omgevingsvisie). Stel gebiedsenergiedoelen maar leg de verantwoordelijkheid voor realisatie terug bij het gebied zelf. Maak het gebiedsenergiesysteem circulair: lokale opwek in lokaal eigendom van lokale (particuliere en/of zakelijke) afnemers. Verruim de postcoderoosregeling opdat deze kan aansluiten bij de 'natuurlijke' grenzen van het gebied. Stel als voorwaarde voor alle 'van buiten' geïnitieerde energieprojecten ten minste 50% lokale participatie (d.w.z. zeggenschap, eigendom én afname). Beloon wind op land met (gebiedsrechten op) wind op zee voor het behalen van gebiedsenergiedoelen.
- **True pricing.** Ter ondersteuning van elk van de inhoudelijke opgaven (duurzame voedselsystemen, snelle energietransitie, rijke biodiversiteit en natuur, vitale woonomgeving, ruimtelijke kwaliteit, circulaire economie) onderzoek en effectueer maatregelen ter bevordering van true pricing. Allerlei mooie gebiedsexperimenten zijn prachtig – maar zonder structureel betere prijsvorming komen we er niet. True pricing vraagt om monetaire waardering van zwakke waarden, van verlies aan ruimtelijke en milieukwaliteit en van productiviteitsafname van gebiedsfuncties. Dit kan bijv. in de vorm van CO_2-taks; heffingen op bijv. schadelijke chemicaliëngebruik; statiegeldregelingen voor grondstoffen, materialen, opstallen, gronden; fiscale vergroening; investeringsfondsen e.d.. Dit voorkomt het onttrekken van die waarden en waarde aan het gebied en de verzwakking en leegloop van de accu van Nederland.

4) Wat gebeurt er al / doen we al?

Overal in het land gonst het van vernieuwende, lokale initiatieven: agrarische natuurverenigingen, energie- en zorgcoöperaties, korte voedselketens en voedselcollectieven, nieuwe woonvormen, enz. enz. Allemaal proberen ze op hun manier bij te dragen aan het herstel van de balans. Daar kunnen we nu al en zeker ook straks veel van leren. De echte vernieuwing komt alleen uit de praktijk. Als het gebied de klas is, is het daar waar we (van) moeten leren.

Met het oog op dit leerproces benoemen we onderstaand enkele specifieke voorbeelden van initiatieven waar een aantal leden van onze Transitiegroep zelf bij betrokken zijn en die onze visie verrijken en kleuren. In **aparte factsheets** is uitgebreider beschreven aan welke opgave zij bijdragen, op welke wijze zij dit doen en wat er nodig is om deze goede initiatieven op te schalen of te versnellen om zo te komen tot een duurzaam platteland dat bijdraagt aan het oplossen van belangrijke maatschappelijke opgaven. Ook deze gebieden, dan wel de gebieden waartoe deze initiatieven behoren, lijken geschikte kandidaten voor deelname de komende vier jaar aan het geïntegreerde gebiedsstimuleringsprogramma waar hiervoor op werd aangedrongen. Vanuit de specifieke praktijk kan nieuw, landelijk beleid vervolgens worden vorm gegeven. Laten we dus beginnen in het gebied zelf.

- **Coöperatie Bommelerwaar**. Deze jonge gebiedscoöperatie in het verre zuidwesten van Gelderland werkt aan een energieneutraal gebied volgens

[1] NB: Dit gaat wezenlijk verder dan de voorstellen voor energietransitie gedaan door 90 hoogleraren op 24 april 2017, die ongewis laten of het gebied zelf nog iets te vertellen krijgt over de implementatie van transitiemaatregelen in het gebied.

het uitgedokterde systeem van een ‘Gebiedsarrangement’, landelijk ontwikkeld door De Coöperatieve Samenleving. Men werkt aan de lancering van een energie-zelfvoorzieningsconcept (“Bommelerwaar-Stroom”) geoperationaliseerd via de maandelijkse energierekening. Als startmotor niet alleen voor de langdurige consumptie van lokale duurzame energie, maar tegelijkertijd ook de opwek ervan. Rijk en arm – nadrukkelijk iedereen kan laagdrempelig deelnemen. Het Gebiedsarrangement voorziet in een gecertificeerd leerproces (incl. gebiedsnormjaartaken) dat, verbonden aan de Omgevingswet, voorspelbare gebiedswaardeontwikkeling veroorzaakt, die daarmee financierbaar en (her)verzekerbaar is. Het is een systemische aanpak waar overheid, marktpartijen én georganiseerde burgers op gebiedsniveau samenwerken voor gemeenschappelijke doelstelling.

- **De Coöperatieve Betuwse Fruitmotor UA**. Deze eveneens jonge coöperatie creëert samen met stakeholders en netwerkpartners een nieuw verduurzamingsmodel voor een regeneratieve fruitteelt in de Betuwe, met als middel een verdienmodel vanuit het opwaarderen (productie van o.a. ciders) van industrieel restfruit (‘Krenkelaars’) die men binnen de ledengemeenschap ombuigt naar financiële prikkels voor gewenste teeltmaatregelen (o.a. bijenbosjes en bloemranden) en ondersteuning van dorpshuizen en lokale verenigingen die de verkoop van het streekproduct verzorgen. Men betrekt de hele keten (van teler, verwerker, producenten, winkels en horeca tot en met consument) in dit proces van circulair economische, meervoudige waardecreatie en heeft inmiddels 14 partners uit bedrijfsleven, onderwijs/onderzoek, lokale overheid en maatschappelijke organisaties. In november 2016 werd er voor het eerst gebotteld en verkocht. Het initiatief is nadrukkelijk gericht op het behoud van lokale werkgelegenheid en is een opstap naar een duurzame, regionale economie gebaseerd op true pricing.
- **Landgoed Roggebotstaete** (Dronten). Dit is een voorbeeld van een landgoed/natuurgebied (55 ha) dat bewust verbinding zoekt met de burgerij in het gebied en dat zichtbaar maakt hoe horizontale vernieuwing geheel in de geest van de ‘nieuwe wet’ tegen beperkingen aanloopt in de letter van de regelgeving. Vanuit burgerlijke ongehoorzaamheid realiseerde men bijv. een bijenstal (buiten het bestemmingsplan), een voedselbos (niet een categorie binnen het natuurbeleid) en plaatste men tiny houses (buiten het bouwbesluit). Provinciale welwillendheid stuit er op gemeentelijk voorzichtigheid: men durft het niet aan bijzondere regelruimte te verlenen. Dat vraagt om een bestuurlijk-hiërarchische stimulans.
- **Zwolse Stadslanderijen**. De Zwolse Stadslanderijen is een collectief van boeren dat inmiddels een paar honderd hectare landbouwgronden beheert en exploiteert in de stadsrand van Zwolle. Deze gronden waren voor de crisis om speculatieve redenen aangekocht en vervolgens op korte pachtbasis benut voor het uitrijden van mest het planten van maïs. Nu boert men er biologisch binnen een gemengd bedrijfssysteem (naast veeteelt ook weer tuin- en akkerbouw) met oog voor natuur- en landschapsherstel, recreatie en met afzet in korte ketens onder het label van De Stadslanderijen. Bijzonder aan het project is dat het cross overs tot stand brengt tussen landbouw, natuur, retail en stad en platteland, met de boer in de lead, ondersteund door partners uit onderwijs, overheid, natuurorganisaties en het bedrijfsleven.

Literatuur

Alterra/WUR , “Ruimte voor de toekomst in het landelijk gebied. Trendverkenning 2020-2030 voor gemeenten met veel landelijk gebied”, 2015
LEI-Wageningen, “Prijsvorming van voedsel”, LEI 14-112, december 2014
LEI-Wageningen (2014-2), “Het Nederlandse Agrocomplex”, LEI 14-131, januari 2015
LEI-Wageningen, “Landbouw Economisch Bericht 2015”, LEI 15-061
Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) , “Balans van de Leefomgeving 2016”, oktober 2016.
Rabobank, “Cijfers & Trends – Thema-Update: Grondmarkt”, juni 2016
VNG, Binnenlands Bestuur (BB), “Rijk mist aandacht voor het landelijk gebied”, 13 mei 2015
Wageningen Environmental Research (WER) , “Kwaliteit leefomgeving landelijk gebied staat onder druk door toenemende leegstand”, in: Groene Hart Media, december 2016

Coöperatie Bommelerwaar: De energietransitie versnellen vanuit het gebied

25 april 2017

De **Bommelerwaard** is een riviereiland van 147 km2 gelegen in Zuidwest Gelderland, tussen de Waal en de Maas, boven Den Bosch. In 23 kernen wonen zo'n 51.000 mensen/ 20.000 huishoudens. De land- en tuinbouw, met name de sierteelt onder glas, is er van oudsher van grote betekenis. Een kleine honderd glastuinders telen gezamenlijk onder zo'n 300 ha glas en zijn bezig met een duurzaamheids(inhaal)slag. Naast de sierteelt zijn ook de champignonkwekerijen 'groot'. Optisch is de Bommelerwaard echter vooral groen: melkveehouderij.

Coöperatie Bommelerwaar (www.bommelerwaar.nl) is als burgerinitiatief op 28 juni 2016 opgericht voor de **verduurzaming** van de Bommelerwaard en het versterken van de **gebiedseconomie** (vanwaar de naam Bommeler-'waar'). De coöperatie telt inmiddels een honderdtal leden en vertegenwoordigt het burgerdomein binnen het Duurzaamheidsplatform Bommelerwaard, waarin voorts de beide gemeenten (Zaltbommel en Maasdriel) zitting hebben, evenals het Glastuinbouwpact, Alliander en het Waterschap.

Qua **duurzaamheid** loopt de Bommelerwaard landelijk niet voorop. De **energieconsumptie** van 11,8 PJ liegt er niet om! De land- en tuinbouw (met name de kassen) is goed voor bijna de helft (46%) van dit energieverbruik. Anders gesteld: de energietransitie is van levensbelang voor de lokale economie. De andere helft van de energieconsumptie komt voor rekening van de bebouwde omgeving (17%), lokale industrie (9%) en verkeer/transport (28%). Omgerekend naar **windmolens** zou de huidige zelfvoorziening (11,8 PJ) een lokale opwek vragen ter grootte van **500** turbines (x3 MW). En dat terwijl eind januari 2017 de gemeenteraad het allereerste plan voor drie windmolens langs de A2, na een proces van vijf jaar, afstemde. Kortom, een energieneutrale Bommelerwaard is nog niet nabij.

Coöperatie Bommelerwaar zoekt de oplossing in een **gebiedsgerichte benadering** en volgt daarin het denken van De Coöperatieve Samenleving, een landelijke coöperatie van gebiedsgerichte coöperaties. Als bewoners en ondernemers in het gebied zullen we zelf samen aan de slag moeten, in nauwe afstemming met de overheid en voorts gebruik makend van de diensten van de grote marktpartijen 'van buiten'. We zien onszelf bewegend op een **nieuw speelveld**, waar we de nieuwe regels samen moeten uitvinden. Dat vraagt om een lerende, experimenterende omgeving en nieuw evenwicht en samenspel tussen overheid, marktpartijen én de (coöperatief) georganiseerde burgerij. Dat evenwicht wordt bepaald door de behoeften die leven in het gebied en dat we graag definiëren in termen van een Omgevingsvisie.

Sinds 2 maart 2017 ontwikkelt Bommelerwaar binnen een **Gebiedsarrangement**, opgesteld door De Coöperatieve Samenleving en ondertekend samen met een aantal landelijke netwerkpartners. Het Gebiedsarrangement voorziet in een onderwijskundige, gecertificeerde leeromgeving, verbonden aan de Omgevingswet, waarbinnen georganiseerde burgers, overheid en marktpartijen participatief en integraal samenwerken aan een gebiedsnormjaartaak. Met deze aanpak ontstaat een voorspelbare waardeontwikkeling (en verbonden aan het gebied) dat daarmee financierbaar en (her)verzekerbaar is. Noem het een 'gebiedsrating'. Deze systematiek van het (lerende) Gebiedsarrangement is een belangrijke troef waar gebiedscoöperatief Nederland baat bij kan hebben.

Binnen het Gebiedsarrangement bereidt Bommelerwaar momenteel in acht projectteams de lancering voor van **Bommelerwaar-Stroom**. Bommelerwaar-Stroom verbindt lokale consumptie aan (een mandje van) lokale opwek van energie volgens een uniek, eenvoudig concept. We zijn allemaal gewend elke dag stroom af te nemen, jaar in, jaar uit. Zo laten we het: het lid blijft gewoon zijn maandelijkse energierekening betalen (aan het energiebedrijf -Huismerk Energie- waarmee het lid de coöperatie machtigt namens hem te contracteren). Door een lange termijn afname-overeenkomst met de coöperatie, verkrijgt de coöperatie basis om te investeren in lokale opwek (zon, wind, restwarmte, biomassa, waterkracht, geothermie enz.). De inkomsten van stroomlevering (levering aan de leden) is dan immers gegarandeerd en dient dan (naast beperkte ledenaansprakelijkheid) als zekerheid voor voorfinanciering vanuit externe, institutionele partijen.

Aan (coöperatieve) opwek van duurzame energie zijn **belastingvoordelen** verbonden (SDE+, regeling verlaagd tarief/ postcoderoos-regeling: "salderen", provinciale subsidies enz). Binnen de lange termijn overeenkomst stemt het lid toe deze voordelen binnen de coöperatie houden ("cederen" i.p.v. salderen). Hiermee kan de coöperatie de externe voorfinanciering versneld aflossen en wordt het gebied gezamenlijk eigenaar van het gebiedsenergiesysteem. Als na verloop van een aantal jaren de zonnedaken, windmolens enz. vrij zijn van rente- en aflossingsverplichtingen volgt een jaarlijkse ledenvergadering waar men kan besluiten: uitkering aan leden middels correctiebetaling op de energierekening, dan wel herinvestering in de coöperatie en het lokale energiesysteem (elektrische auto's, smart grid, bufferen enz.), het lokale voedselsysteem, woon/zorgcombinaties enz.

Het grote **voordeel** van de systematiek van Bommelerwaar-Stroom is: het is superlaagdrempelig voor rijk én arm (want zonder voorafgaande investeringsverplichtingen) en daarmee een uniek instrument voor de democratisering van het energiesysteem. Vanuit de vraag naar lokale duurzame energie kun je vervolgens, met externe voorfinanciering via het Gebiedsarrangement, als gebiedsbewoners het gesprek voeren met de lokale overheid over de locaties van lokale opwerk (o.a. wind), passend binnen de Omgevingsvisie (waar nog aan gewerkt moet worden).

Vanuit een **landelijk beleidsperspectief** is deze casus relevant omdat het een systematische aanpak toont om tal van vraagstukken te helpen oplossen door het benutten van de kracht van de burger en de gemeenschap.

Onno van Bekkum
onno@bommelerwaar.nl; 06-3614 5231